

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2024.2.8>

APOTEOZA TRAGEDII HUMANIA LATEM 1941 R.: WYJAZD A. HITLERA I B. MUSSOLINIEGO NA FRONT WSCHODNI

Kateryna Moskalchuk

*absolwentka Wydziału Historii Ukrainy i Historii Świata
Centralny Ukraiński Uniwersytet Państwowy
nazwany na cześć Wołodymyra Winniczenki (Kropywnyckij, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-1393-3945
moskalchuk.katerina@gmail.com*

Adnotacja. Na początku sierpnia 1941 roku oddziałom niemieckiej grupy armii „Południe” udało się otoczyć i zniszczyć 6. i 12. armię radziecką w pobliżu miasta Humań. Po raz pierwszy podczas kampanii wschodniej oddziałom Wehrmachtu udało się schwycić dwóch dowódców armii (generał broni I. Muzychenko i generał dywizji P. Ponedelin). Sukcesy w „okrażeniu Humana” otworzyły drogę do dalszej udanej ofensywy niemieckich formacji wojskowych na Kijów i na obszarze ważnego gospodarczo Donieckiego basenu przemysłowego. Wizyta A. Hitlera i B. Mussoliniego w Humanii podkreśla szczególne znaczenie wydarzeń z początku sierpnia dla realizacji planu „Barbarossy”. Podróż stała się potężnym narzędziem ideologicznym na okupowanym terytorium Ukrainy i poważnym wyzwaniem dla Związku Radzieckiego i jego sojuszników.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, front wschodni, „Okrażenie ludzi”, grupa wojskowa „Południe”, wspomnienia, prasa, ideologia.

THE APOTHEOSIS OF THE UMAN TRAGEDY IN THE SUMMER OF 1941: HITLER AND MUSSOLINI'S TRIP TO THE EASTERN FRONT

Kateryna Moskalchuk

*Postgraduate student of the Department of History of Ukraine and
World History
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
(Kropyvnytskyi, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1393-3945
moskalchuk.katerina@gmail.com*

Abstract. In early August 1941, the troops of the German Army Group South managed to surround and destroy the 6th and 12th Soviet Armies near the city of Uman. For the first time in the Eastern Campaign, the Wehrmacht captured two army commanders (Lieutenant General I. Muzychenko and Major General P. Ponedelin). The «Uman encirclement» successes paved the way for a further successful offensive of German troops against Kyiv and the economically important Donetsk industrial basin. The special significance of the events of early August for implementing the Barbarossa plan is underlined by the visit of A. Hitler and B. Mussolini to Uman. The trip became a powerful ideological tool in the occupied territory of Ukraine and a serious challenge for the Soviet Union and its allies.

Key words: World War II, Eastern Front, Uman encirclement, Army Group South, memories, newspapers, ideology.

АПОФЕОЗ УМАНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ ЛІТА 1941 РОКУ: ПОЇЗДКА А. ГІТЛЕРА ТА Б. МУССОЛІНІ НА СХІДНИЙ ФРОНТ

Катерина Москальчук

*аспірантка кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1393-3945
moskalchuk.katerina@gmail.com*

Анотація. На початку серпня 1941 року військам німецької групи армій «Південь» вдалось оточити та знищити 6-у та 12-у радянські армії неподалік міста Умань. Вперше в ході Східної кампанії військам Вермахту вдалось захопити у полон двох командувачів армій (генерал-лейтенант І. Музиченка та генерал-майора П. Понеделіна). Успіхи в «Уманському оточенні» відкрили шлях для подальшого успішного наступу німецьких військових з'єднань на Київ та в район економічно важливого Донецького промислового басейну. Особливе значення подій на початку серпня для реалізації плану «Барбаросса» підкреслює візит А. Гітлера та Б. Муссоліні в Умань. Поїздка стала потужним ідеологічним інструментом на окупованій території України та серйозним викликом для Радянського Союзу та його союзників.

Ключові слова: Друга світова війна, Східний фронт, «Уманське оточення», група армій «Південь», спогади, газети, ідеологія.

Вступ. На початку серпня 1941 року німецьким з'єднанням вдалось оточити та знищити залишки 6-ї та 12-ї радянських армій неподалік м. Умань. Успіхи Вермахту у літній кампанії 1941 року в рамках німецько-радянського протистояння стали приводом для першого приїзду А. Гітлера на Східний фронт. Мета поїздки полягала не тільки в бажанні лідера Третього Рейху побачити на власні очі перші успіхи кампанії, а й заручитись підтримкою Б. Муссоліні у війні з СРСР. Факт приїзду А. Гітлера та Б. Муссоліні до Умані в радянській, а згодом в російській історіографії Другої світової війни перебував під ідеологічною забороною, тому нам не вдалось знайти радянської версії мотиву приїзду диктаторів в Україну.

У ході дослідження ми опирались на спогади шефа офісу МЗС Італії – Ф. Анфусо, який замінив у поїздки міністра закордонних справ Г. Чано. Також про події 28 серпня 1941 року у своїх роботах згадують професор історії М. Т. Джусті та дослідник С. Корвая. Окрім цього, джерельною базою дослідження є статті присвячені подорожі до Умані у 13 німецьких газетах, 6 україномовних, що публікувались на окупованих територіях та 1 львівській газеті, що виходила польською мовою.

Основана частина. На початку серпня 1941 року частини німецької групи армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала Г. фон Рундштедта (нім. Karl Rudolf Gerd von Rundstedt) остаточно ліквідували залишки «об'єднаної групи Понеделіна» в районі сіл Підвисоке, Нерубайка, Копенкувате на Кіровоградщині. В історіографії Другої світової війни цей факт отримав назву «Уманська битва», «Уманський мішок» від назви міста Умань, яка у цих подіях відіграла роль стратегічного об'єкту для обох сторін (Москальчук К., Чорний О., 2024: 66).

За задумом «Плану Барбаросса» сили групи армій «Південь» мали потужним ударом оволодіти Києвом та вийти до економічно важливого Донецького басейну (Ridgway M., Klein J., 1955: 21). У червні 1941 року військам 17-ї армії під командуванням генерала К. – Г. фон Штюльпнагеля (нім. Karl – Heinrich von Stülpnagel) та 1-ї танкової групи Евальда фон Кляйста (нім. Ewald von Kleist) вдалось відтіснити радянські війська від західного кордону СРСР. До складу Південно-Західного фронту входили найбільш боєздатні з'єднання Червоної армії: 6-а – під командуванням генерал-лейтенанта І. М. Музиченко, 5-а – генерал-майора танкових військ М. І. Потапова, 12-а – генерал-майора П. Г. Понеделіна та 26-а армія генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенко (Chornyi O.V., Datsenko V.V., 2019: 185). Не дивлячись на чисельну перевагу радянської сторони, війська Вермахту 2 липня 1941 року відтіснили 6-у армію в район Тарнополя. У той самий час 12 армія змушена була відступати від кордону з Угорщиною. Активними діями німецьким з'єднанням вдалось розірвати фронт між 5-ю та 6-ю арміями та потіснити останню на південь, у район Вінниці, де тримала удар 12-а армія. 16 липня 1941 року 1-а танкова група Е. фон Кляйста почала просуватись до Бердичева. Змусивши тим самим І. М. Музиченка відступати вглиб УРСР. 18 липня 1941 року Ставка ВГК прийняла рішення відвести війська 6-ї та 12-ї армій на рубіж Біла Церква, Тетіїв, Китайгород, Гайсин, Шпиків, Яруга. Реакцією на стрімке просування німецьких військ стала директива № 33 Верховного головнокомандування Вермахту від 19 липня 1941 року, якою командуванню 17-ї армії та 1-ї танкової групи було поставлене завдання ліквідувати 6-у та 12-у радянські армії на західному березі Дніпра [26, с. 185]. 25 липня 1941 року з огляду на віддаленість обох армій від основних сил Південно-Західного фронту було ухвалено рішення про їх передачу до складу Південного фронту (Chornyi O.V., Datsenko V.V., 2019: 186).

Наприкінці липня 6-а та 12-а армії почали планомірний відступ у сторону Умані, перебуваючи в напівоточенні. Загрозу для них становила танкова група Е. фон Кляйста, яка тиснула на радянське угруповання на правому фланзі. У той же час у район відступу з'єднань І. М. Музиченка та П. Г. Понеделіна з півдня рушили війська 17-ї та 11-ї армії генерала О. фон Шоберта (нім. Eugen Ritter von Schobert). З огляду на складну оперативну обстановку та втрати обох радянських армій командування Південного фронту 29 липня 1941 року прийняло рішення об'єднати 6-ю та 12-ю армії у так звану «групу Понеделіна» Москальчук К., Чорний О., 2024: 67).

1 серпня 1941 року німецькі з'єднання оточили обидві радянські армії. На момент повного оточення за офіційною інформацією до складу 6-ї армії входили 37-й та 49-й стрілецькі, 2-й і 16-й механізовані корпуси, а 12-а армія включала 24-й механізований, 8-й та 13-й стрілецькі корпуси, а також 10-у дивізію військ НКВС (Chornyi O.V. & Datsenko V.V., 2019: 187).

Спроби командування групи П. Г. Понеделіна, за наказом командуючого Південного фронту організувати прорив з котла впродовж 1 – 7 серпня 1941 року успіхом не увінчались, а лише посилили кільце оточення німецькими і угорськими частинами. Позиції оточених армій перебували під постійними ударами авіації та артилерії противника. Фактично війська опинились у подвійному кільці.

6 серпня 1941 року при спробі прориву з котла у полон потрапив командувач 6-ї армії генерал-лейтенант І. М. Музиченко, наступного дня така ж доля спіткала командувача 12-ї армії генерал-майора П. Г. Понеделіна та командира 13-го стрілецького корпусу генерал-майора М. К. Кирилова. Вперше з моменту війни на Східному фронті військам Вермахту вдалось захопити двох радянських командармів. Загалом же в Уманському котлі, за даними Ф. Гальдера (нім. Franz Halder), у полон потрапило 103 тисячі радянських офіцерів та червоноармійців (Franz Halder, 1947: 41).

Ставка ВГК розраховувала, що Вермахт нанесе головний удар між Києвом та Черкасами, а тому поворот 1-ї танкової групи на Умань став вирішальним у долі 6-ї та 12-ї армій. Саме бої у районі Умані стали не тільки першим тріумфом літньої кампанії 1941 року, а й дозволили Вермахту вийти до Дніпра вздовж всього правого берега ріки, у її нижній течії, взявши таким чином під контроль увесь Криворізько-Нікопольський басейн, важливий для Німеччини з огляду на великі поклади залізної та марганцевих руд (Ridgway M., Klein J., 1955: 50-53).

13 серпня 1941 року Ф. Гальдер відвідав штаб групи армій «Південь», саме після його поїздки А. Гітлер вирішив вперше відвідати Східний фронт, для чого запросив і свого союзника Б. Муссоліні (Franz Halder, 1947: 41).

Після переможної кампанії Вермахту у Західній Європі у 1939-1940 роках, Б. Муссоліні намагався втягнути Грецію у війну на боці країн «осі». Пряма відмова прем'єр-міністра І. Метаксаса стала приводом для початку італо-грецької війни. Її результатом стала впевнена перемога грецьких військ. Тому, коли стало очевидно, що А. Гітлер оголосить війну Й. Сталіну, Б. Муссоліні не міг залишатись осторонь. З одного боку він хотів реабілітувати в очах Гітлера можливість італійської армії, з іншого – його цікавили природні ресурси Радянського Союзу.

Наприкінці травня 1941 року під час зустрічі міністрів закордонних справ Третього Рейху Й. фон Ріббентропа та Галеаццо Чано, очільник німецького МЗС поділився інформацією про вторгнення в Радянський Союз. На той момент Німеччина не планувала залучати для цього італійські війська. Реакцією Б. Муссоліні стала ідея сформувати італійський експедиційний корпус, який мав приєднатись до Вермахту (Giusti, 2016: 83).

Щоб переконати А. Гітлера Італія 22 червня 1941 року офіційно оголосила, що перебуває у стані війни з Радянським Союзом. Б. Муссоліні відправив листа фюреру, де переконував останнього, що війна з Союзом позбавить Велику Британію єдиного союзника у Європі та наголошував на особистій місії – боротьбі з комунізмом. Після тривалих переговорів Третій Рейх 30 червня 1941 року офіційно запропонував Італії приєднатись до участі у Східній кампанії.

Італійський контингент направлений до Радянського Союзу отримав назву – Італійський експедиційний корпус «в Росії» (складався з трьох дивізій: «Пасубіо», «Торіно» і «Челере») під командуванням генерала Джованні Мессе (Петров, 1994: 84).

10 липня 1941 року корпус був відправлений на Східний фронт. Прибувши до західного кордону СРСР, італійці змушені були рухатись у глиб фронту пішки, оскільки залізнична колія в Україні були значно вужча, ніж європейська (Giusti, 2016: 99).

Італійський експедиційний корпус увійшов до складу 11-ї армії О. фон Шоберта. У перші дні серпня дивізія «Пасубіо» отримала наказ блокувати відступ радянських військ у район Миколаєва (Giusti, 2016: 100-101). Після розгрому 6-ї та 12-ї радянських армій командування групи армій «Південь» розпочало маневр 1-ї танкової групи у напрямку Києва. 14 серпня 1941 року італійські частини були підпорядковані Е. фон Кляйсту.

Перші успіхи Вермахту спонукали А. Гітлера запросити Б. Муссоліні відвідати Східний фронт. За першоочерговим задумом візит мав відбутись одразу після закінчення боїв під Уманню. Але смерть сина Б. Муссоліні відтермінувала поїдку на кінець серпня (Anfuso, 1957: 234).

25 серпня 1941 року лідер Італії прибув до ставки А. Гітлера поблизу міста Растенбург (сучасне місто Кентшин, Республіка Польща). Наступного дня диктатори відвідали Берестейську фортецю.

28 серпня 1941 року Б. Муссоліні та А. Гітлер з аеродрому в районі Львова вирушили на літаку «Кондор» до Умані. На борту також були присутні І. фон Ріббентроп, райхсфюрер-СС Г. Гімлер, прес-секретар НСДРП О. Дітріх, посол Італії у Німеччині Д. Альфієрі, італійський дипломат Ф. Анфусо та син Б. Муссоліні – Вітторіо (Giusti, 2016: 103).

Першими зустріли гостей німецькі частини на чолі з фельдмаршалом Г. фон Рунштедтом. Після чого диктатори поїхали до місця дислокації туринської дивізії поряд з селом Легедзине, проїхавши повз «Уманської ями» – табору для військовополонених 6-ї та 12-ї радянських армій. На місці їх чекав командуючий італійських сил Дж. Мессе. Він проінформував Б. Муссоліні про ситуацію на фронті і наголосив на нестачі транспорту та палива, але за його слова дуче ніяк не відреагував (Giusti, 2016: 103).

Після інспекції італійських військ, делегація повернулася до Умані. Серед місцевих жителів побутує легенда, що «гості» відвідали Софіївський парк, але жодних документів чи спогадів, які б підтверджували цей факт, нам знайти не вдалось. За спогадами Д. Альфієрі після повернення до штабу армій «Південь» Б. Муссоліні та А. Гітлер пообідали традиційним німецьким військовим пайком – овочевим супом з апельсином. Але італійці залишились не в захваті від меню (Corvaja, 2001: 239).

Перед поверненням до Львова фельдмаршал Г. фон Рунштедт ознайомив гостей з ходом операцій на Східному фронті, реалізованими наприкінці червня – на початку серпня 1941 року, які привели до розгрому «групи Понеділіна» (Giusti, 2016: 241). З цієї зустрічі збереглось відоме фото, авторства особистого фотографа фюрера Г. Гофмана, на якому А. Гітлер та Б. Муссоліні схилились на картою. Загалом уся зустріч супроводжувалась фото- та відеофіксацією фотографів та кінооператорів рот пропаганди Вермахту.

Під час повернення Б. Муссоліні впродовж години пілотував «Кондор». Цей факт підтверджує Ф. Анфусо: *«Я впевнений, що цей жарт зовсім не сподобався Гітлеру. СС, мабуть, сприйняли це як спробу вбити фюрера. Не знаючи, що робити, вони тупо дивились на Гімлера, який мовчав»* (переклад з італійської автора) (Anfuso, 1957: 240). Після повернення до ставки Гітлера І. фон Ріббентроп та Ф. Анфусо склали офіційне комюніке, у якому сторони заявляли про спільний успіх у боротьбі з Радянським Союзом. Б. Муссоліні наполягав, щоб обов'язково надрукували факт його пілотування «Кондора», але така версія була опублікована тільки в Італії (Anfuso, 1957: 243). Офіційну німецьку версію спільної заяви оприлюднили 30 серпня 1941 року. На нашу думку, під час візиту до Умані Б. Муссоліні відчував себе у тіні А. Гітлера – творця перемоги під Уманню. Це засвідчують фотоматеріали, зроблені під час поїдки. Тому його ідею кермувати літаком можна розцінити як своєрідний спосіб нагадати про себе.

Для Адольфа Гітлера події в районі Умані стали першим тріумфом у ході реалізації плану «Барбаросса». Він хотів особисто відвідати місця розгрому двох потужних радянських з'єднань. Ф. Гальдер записав у щоденнику (Halder, 1947: 41-42), що перемога під Уманню змінила подальші плани А. Гітлера, який вирішив, що першочерговою мала стати окупація Києву та Криму і захоплення промислової Донеччини. 28 серпня 1941 року він віддав наказ повернути війська Г. Гудеріана на Київ, що не сподобалось генералам. Ми вважаємо, що поїздка на фронт це спроба впевнитись у власному рішенні внести корективи до плану війни з СРСР.

Отже, для А. Гітлера поїздка на Східний фронт стала спробою упевнитись у рішенні змінити хід реалізації плану «Барбаросси». Стрімке просування німецьких з'єднань у глибоку територію УРСР і знищення 6-ї та 12-ї радянських армій стали ключовими у літній кампанії 1941 року. Приїзд А. Гітлера став потужним ідеологічним інструментом на окупованій території. На відміну від Й. Сталіна, який вперше покинув Ставку ВКГ лише 3–5 серпня 1943 року, приїхавши до Ржева, який вже був звільнений, у той час бої відбувались на Курському виступі, А. Гітлер створював ілюзію близькості до своїх солдат та цивільного населення. Для Б. Муссоліні поїздка до Умані була важливою з огляду на його інтерес до нафтових родовищ Радянського Союзу, оскільки італійська армія гостро відчувала брак палива. Він намагався довести Вермахту італійську військову спроможність. Особиста інспекція експедиційного корпусу, на його думку, мала покращити бойовий дух італійських військових.

Список використаних джерел:

1. Москальчук К., Чорний О. Фотознімки полонених в «Уманському котлі» радянських воєначальників у серпні 1941 року як джерело інтерпретації воєнно-історичних подій. *Воєнно-історичний вісник*. 2024. № 50 (4). С. 66–78. DOI: 10.33099/2707-1383-2023-50-4-66-78
2. Петров Б. Що робили Гітлер та Муссоліні в Умані у серпні 1941 р.? *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 82–87.
3. Чорний О.В., Даценко В.В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій*. Кропивницький. 2019. С. 185–230.
4. Anfuso Filippo. *Do Pallazzo Venezia al Lago di Gazda*. Cappelli, Bologna. 1957. 498 p.
5. Corvaja Santi. *Hitler and Mussolini: The Secret Meeting*. Enigma Books, New York. 2001. 462 p.
6. Giusti Maria Teresa. *La campagna di Russia 1941 – 1945*. Societa editrice il Milano, Bologna. 2016. 363 p.
7. Halder Franz. *War Journal*. Volume VII. Archives section Library service fort Leavenworth. Kansas. Document № N-16845-G. 1947. P. 41–42.
8. Ridgway M., Klein J. *The German campaign in Russia – planning and operations (1940–1942)*. Department of the Army. Washington. 1955. 213 p.

References:

1. Moskalchuk K., Chorny O. (2024). Fotoznimky polonenykh v «Umanskomu kotli» radianskykh voienachalnykiv u serpni 1941 roku yak dzhherelo interpretatsii voienno-istorychnykh podii [Photographs of soviet military commanders captured in the «Uman cauldron» in August 1941 as a source of interpretations of military and historical events]. *Voенно-istorychnyi visnyk*. 2024. № 50 (4). S. 66–78. DOI: 10.33099/2707-1383-2023-50-4-66-78 [in Ukrainian].
2. Petrov B. (1994). Sheho robyty Hitler ta Mussolini v Umani u serpni 1941 r.? [What Hitler and Mussolini did in Uman in August 1941]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1994. № 1. S. 82–87 [in Ukrainian].
3. Chorny O.V., Datsenko V.V. (2019). Komandarmy, komkory ta komdyvy Zelenoi Bramy. [Army commanders, commanders and division commanders of Zelena Brama]. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky*. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroizm i trahediia 6-yi ta 12-yi armii. Kropyvnytskyi. S. 185–230 [in Ukrainian].
4. Anfuso Filippo. (1957). *Do Pallazzo Venezia al Lago di Gazda*. Cappelli, Bologna. 1957. 498 p. [in Italian].
5. Corvaja Santi. (2001). *Hitler and Mussolini: The Secret Meeting*. Enigma Books, New York. 462 p. [in English].
6. Giusti Maria Teresa. (2016). *La campagna di Russia 1941 – 1945*. Societa editrice il Milano, Bologna. 363 p. [in Italian].
7. Halder Franz. (1947). *War Journal*. Volume VII. Archives section Library service fort Leavenworth. Kansas. Document № N-16845-G. 1947. P. 41–42 [in English].
8. Ridgway M., Klein J. (1955). *The German campaign in Russia – planning and operations (1940–1942)*. Department of the Army. Washington. 213 p. [in English].